

Gárdonyi Géza legkedvesebb regénye

KELLER PÉTER

1956-ban született. Gépészmérnök, Gárdonyi Géza dédunokája. — Részelek egy nagyobb tanulmányból.

¹A *láthatatlan ember*.

In Gárdonyi József:

Az élő Gárdonyi. Dante, Budapest, 1934.

²Gárdonyi Géza:

Titkosnapló.

Szépirodalmi, Budapest, 1974.

³A kézirat alapján

Az egri csillagok, nem

Egri csillagok.

⁴*Gergő diák*

születése. In Gárdonyi

József: i. m.

⁵A *láthatatlan ember*

első szikrája;

A láthatatlan ember.

In uo.

⁶*Álmodozó szerelem*.

In uo.

⁷Gárdonyi Géza:

Földre néző szem,

Égre néző lélek. Dante,

Budapest, é. n.

Dédapám történelminek is mondott nagy regényeit így jellemezte: „*Az Isten rabjai* nekem a legszebb regényem. *Az egri csillagok* a legjobb regényem. És *A láthatatlan ember* a legkedvesebb regényem.”¹ Vajon mitől lehet jó, szép és kedves egy történelmi regény? Valószínű nem a történelmiség okán. A *Titkosnapló*² „Vázlatok, kidolgozás” fejezetében arról gondolkodik, hogy egy művet a mű mögött érezhető eszme teszi igazán nagygyá: „minél nagyobb a mű mögött érezhető eszme, annál értékesebb az alkotás”. Tehát a „mögöttes üzenet” miatt.

A regény keletkezése, utóélete

*Az egri csillagok*³ születése kapcsán Nagyapám utal arra,⁴ hogy Dédapám a történelmi kornál jobban érdekelték a regény alakjai. Ezt Herczegh Ferenc is észrevette és a nekrológiájában is kiemelte: „[Gárdonyit] A teremtésben az ember, az emberben a lélek érdekelte. Még történelmi művei sem annyira a milió, mint inkább a hősök érzelmi életének festésével jellemzik a kort, ami mindenképpen gyönyörű és nobiles módszer.” A hősök érzelmi élete valóban megírható a nagy regényeket minősítő jelzők szerint: jól, szépen és kedvesen.

Az életrajz két fejezete⁵ is foglalkozik a regénnyel. Nagyapám szerint lehet, hogy az *Álmodozó szerelem* (1883)⁶ már Zéta és Emőke történetének előszele. Hét évvel később, a kilencvenes évek elején, amikor a körkép-eszmék foglalkoztatják, újból arra gondol, hogy Attila temetését kellene megfesteni. Munkácsy Mihály temetése alkalmával (1900. május) újból érzi, hogy ecsettel vagy tollal, de meg kell mentenie a gyönyörű témát. A nyáron azonban *A bor* című népszínművén dolgozik (1900. június 4–18.). Ősszel Párizsban jár, majd a catalaunumi mezőkre is ellátogat. Hazaérkezve 1900. október 18-án végre megkezdí az írást. *A bort* 1901. március 21-én mutatják be. Az előadás izgalmai után *A láthatatlan ember* utolsó simításai várják. Idegeskedése testileg teljesen legyengítette, napokig az volt az érzése, hogy a halál küszöbe felé lépked. Nagy belső átalakuláson mehetett keresztül, valami olyan lelki élményben lehetett része, ami új irányt adott életének és művészetének, ami a sok szenvedés ellenére és dacára belső boldogságforrássá, átadandó témává, témákká nemesedett, mert e súlyos gondolatok közepette döbben rá emberi-apai felelősségére és feladatára. „Ezentúl naponta följegyzek egy-egy életre való tanácsot a fiaimnak” (1901. május 4.) — írja naplójába. Ezekből a gondolatokból született a *Földre néző szem*, *Égre néző lélek*.⁷ Bár június 6-án befejezi a regényt, azt gondolom, ez a lel-

⁸A *láthatatlan ember*.
In uo.

⁹1900. július 16–21.
között születik a
Karácsonyi álom.

¹⁰*Gyermekkori emlé-
keim* című gyűjteménybe
tartozó írásait 1901. no-
vember 21-től kezdi írni,
Az a hatalmas harmadik
1902. május 27. és június
24. között születik.

¹¹1902. július 3–
augusztus 23.

¹²Keller Péter: *Gárdonyi szakrális humora*. V. Göre Gábor Humorkonferencián 2018. május 11-én elhangzott előadás.

¹³1899. december 2–
1904. augusztus 2.

¹⁴Tordai Ányos:
Gárdonyi utolsó napjaiból
(*Naplójegyzetek*). Élet,
XIII évf. 23. sz.

¹⁵Ravasz László:
A láthatatlan ember.
In Simon Lajos (szerk.):
Az egri remete.
Dante, Budapest, 1933.

¹⁶Sík Sándor:
*Gárdonyi, Ady,
Prohászka*. Pallas Rt.,
Budapest, 1928.

kiállapot segítette a regény tökéletesítésében. „Ahány kiadását vizsgáljuk a könyvnek, mindannyiszor lelünk bőséges eltérést a cselekményben és a leírásoknál, egyaránt”⁸ — mondja az életrajz.

A regény témája is kedves lehetett számára, mert a könyv megjelenését követően továbbviszi a „dallamot”. Először betlehemi témába kezd, megírja a *Karácsonyi álomot*,⁹ aztán saját életéből szedi csokorba emlékeit,¹⁰ majd megszületik a szintén két ember egymásra találásáról írt vigjátéka, az *Annuska*.¹¹ Meggyőződése, hogy a vidámság nem idegen *A láthatatlan embertől*. Dédapám humora „könnycseppel megszentelt” humor. Szakrális. Nem poén-fűzér, hanem írói életérzés, az isteni gondviselésbe vetett belső öröm, melyet ha felfedez az olvasó, lelke gyönyörködik és mosolyra fakad.¹² Fontosnak tartom megemlíteni, hogy bár később jelent meg, de ekkor érlelődik már benne *Az öreg tekintetes*.¹³

Dédapám mindennapos Biblia-olvasó volt. Az *Írás a Bibliába* című versében „a könyvek könyvé”-nek nevezi, és így jellemzi: „Világosság földi vaknak. / Bölcsességnek arany útja... örök törvény”. Tordai Ányostól tudjuk: „egri jóbarátainak javarésze katolikus pap. Gyakori tárgyai a beszélgetésnek a szent biblia s a hitigazságok...”¹⁴ Ravasz László mondja róla, hogy „Ő az első magyar szépíró, aki a hitét (...) beleviszi az irodalomba. (...) úgy örül neki, játszik vele, tapintja, beleheli, mint a szent sír zarándoka a húsvéti vigílián meggyújtott gyertyalángokat. Sok mindenben kételkedett, sok mindenből kiábrándult, de az, hogy Isten él, a Gyermek Jézus aranyvesszeje királyi pálca, amellyel sorsok, szívek felett parancsol, a Boldogasszony szent, égi szomorúságából meghallgatott imádságok nőnek, mint májusi esőből a gyöngyvirágok: mindez sohasem volt kétséges vagy homályos előtte.”¹⁵

Sík Sándor szerint „vátésznek, a lélek papjának, emberek útmutatójának érezte magát. (...) a betlehemi csillagot érezte céhe címerének, és hittel vallja, hogy csak az a jó könyv, amely tanítója a nemzetnek. (...) prédikációs könyvlapjaival és tiszta költészetével: impozáns erővel hirdeti a lélek szuverénitását, a halhatatlanság hitét, a szeretet evangéliumát...”¹⁶ Van tehát alapja annak, hogy legkedvesebb regényét, *A láthatatlan embert* megpróbáljuk bibliai alapon, a hit fényében Szent Pál leveleire is támaszkodva elemezni.

A címváltozatok

Dédapám nehezen találta meg a regénycímet. Változatok: *A hun leány*, *Napenyészlet*, *Szerelem rabszolgái*. Az elsővel Emőkét és Attila korát helyezte központba. A második címadás-verzió az *Egri csillagokra*, az eltűnt birodalomra emlékeztet. A harmadik az emberi sorsokra irányítja a figyelmet. Vélelmezem, ekkor már gyakorolta azt, amit csak 1920. április 21-én jegyzett be a *Titkosnapló*ba: „addig regény írásába bele ne fogjak, míg meg nem találok azt az egy mondatot, amellyel a tartalma elmondható”. Emőke és Dsidsia, Attila

¹⁷Témabecslés.
In Gárdonyi Géza:
Titkosnapló, i. m.

és Zéta történetét valóban összefoglalja a cím. De a cím ennél többet is kell, hogy üzenjen. A naplóbejegyzés ugyanis ezzel folytatódik: „annak a mondatnak nagy ellentézist kell kifejeznie”. Tehát mégsem az a fontos, amire az ember először gondol. A rabszolgaság intézményét fenntartó római és hun birodalom megfelelő keret, a szereplők egymás iránti vágyódása érdeklődést felkeltő történet. A *Titkosnapló* azonban messzebbre vezet: a „Témák témája: a nagy ellentézisvég felé vergődő szív”.¹⁷

Ez a vergődés tetten érhető. A regény azzal indul, hogy Zétát édesapja eladja rabszolgának. Úgy tűnik, kegyetlen sors vár rá. Először igyekszik szép szóval meggyőzni rabtartóit, hogy ne legyenek embertelenek, majd lázad, ám hiába. Végso kétségbeesésében Priszkoszhoz (Krisztoszhoz!) fordul segítségért. Priszkosz megvásárolja és maga mellé veszi. Neveli, taníttatja. Bevezeti a tudományokba, a tudományos világba, az udvarba. Fiaként szereti. Zéta ezt viszonozza. Fejlődése, viselkedése mestere számára örömet jelent. Egyikük sem akar kilépni a kapcsolatból, de Priszkosz annyira szereti, hogy mikor eljön az ideje, felszabadítja és vagyonossá teszi. Zéta ezt úgy viszonozza, hogy önként, szabadként köteleződik el gazdája mellett.

Azt lehet gondolni, hogy Zéta mindent megtanult, mindent tud, baj nem lehet, Priszkosz szeretete felülmúlhatatlan. De a regény ennek a csodálatos és a szabadulás okán idealizált képnek az összetörése. Zéta tékozló fiúvá válik. Kiveszi „örökségét”, elhagyja és megcsalja Priszkoszt. Saját hazugsága következtében újabb rabszolgaságba kerül, majd abba önként visszatér. Értelmetlen dolgok sorozatát viszi végbe. Egy reménytelen földi vágyát igyekszik — hazugsága után rabszolgaként — Priszkosztól tanult becsületességével és egyenességével minden áron megvalósítani, de bűnei okán nem tud megszabadulni a rabszolgaságtól. Közben kegyetlenül átázol Dsidsián: semmibe veszi, megalázza.

A zárás, ellentétben a kezdéssel és a történéssel, a rabszolgaságtól való végleges megszabadulás, a saját út felfedezése. Egy új megváltás, ami más megvilágításba helyezi az indítást. Rádöbbenünk, hogy Priszkosz szeretetét felül lehet múlni. Mert Priszkosz ugyan pénzen megváltja és felszabadítja Zétát, sőt vagyonossá is teszi, de igazán emberré Dsidsia szeretete nemesíti. Mert a regény végén vesszük mi is csak észre, mennyire másképp látjuk azt, ami szinte ugyanaz: Priszkosz nedves szemmel mondja Zétának: „szabad vagy”. Dsidsia viszont „könnyes szemmel, aggodalmasan” kéri Zétát, hogy meneküljön. A regény végén nyílik ki a szívünk, hogy észrevegyük, mit szenvedhetett Dsidsia Zéta miatt és Zétáért. Akkor döbbenünk rá, hogy ő nem birtokolni akarja, hanem megmenekíteni. Élete nagy vágya, hogy Zéta mellett és közelében élhessen, számára akkora érték, hogy képes volt lemondani róla. A „velem jössz-e” kérdésre „feje alázatosan lekókad” és így válaszolt: „Ha megengeded”. Az az ember, aki megmentette a másik életét, nem követel, hanem

alázatosan elfogadja a másik megtérését. Eljegyzésük nem szokványos földi ünnep. — Mintha a Golgotán történe...

A címadás negyedik és utolsó változata: *A láthatatlan ember*.

A láthatóság és a láthatatlanság, a nézés és látás, a megismerés, megismerhetőség vissza-visszatérő elméleti témái. Az *Amiket az útleíró elhallgat* (1897?) című írásának előszava a látásról szól. Ebben hiányosságként említi, hogy bizony az embereket nem tanítják meg látni. „Mert más a nézés, meg más a látás. Nézni mind-egyike tud. Látni nem.” „De hát mi az a látás?” — teszi fel a kérdést, melyre talán nem véletlen, hogy éppen az arc kapcsán is keresi a választ: „mindnyájan tökéletesnek tartjuk a látásunkat, pedig némelyikünk még a saját kezét sem látta tökéletesen. Hát akkor hogyan látjuk az arcokat?” Be is vezet a titokba: „A futó ember pedig nem lát semmit, nem hall semmit, nem érez semmit. Csak az álló ember, a nyugodt-lelkű és nyugodtszemű, az az ötterejű fölfogó, aki az öt érzék képességeivel a tudásának birtokába szedi az utazás-ban eléje forduló kincseket” — az lát.

Szinte ugyanez a gondolat köszön vissza a *Leánynézőben* (1916) című késői regényében¹⁸ is. Ez is nézés és látás, a megismerés titkát feszegeti. Az arc fogalmáról gondolkodtat el. Egy vak zenész — Olajos Lajos — beleszeret egy szeplős arcú, pulykatojás képű leányba. A férfi nem tudja megnézni a lány arcát, csak kitapogatni tudja. Tapogatással nem veszi észre a szeplőt. Tapogatással nem érzékeli a színeket. De fontosak-e a színek. Mi teszi széppé az arcot? A szín, a forma, a finom bőr? Mi? „A jóság belől van. A férfiak csak az arcot nézik.” Ebbe a körbe sorolnám az *Isten rabjainak* (1907) zárómondatát is: „A szívet azért rejtette el az Isten, hogy senki se lássa.”¹⁹

A látás tehát tudást, tapasztalatot szerző képesség, melyre csak a nyugodt lelkű és nyugodt szemű ember képes. A látás kincs, lelki kincs, jóságot felismerő képesség. A szem elől a szívbe elrejtett titok.

Érdekes, hogy egy rövid kis fejezetben — ha áttételesen is, de — a regény is foglalkozik a látással, láttatással, megismeréssel, felismeréssel, önfeltárukozással. És az is érdekes, hogy éppen Emőke és Zéta első találkozásakor. Amikor Zéta először látja meg Emőkét, nem tetszik neki. Azt veszi észre, hogy: „Nincs benne vér. Nincs, ami melegítené a rá nézőt.” De aztán egy mozdulat, és már másnak látja: „S egyszerre csak mégis szép lánnyá vált. A manó tudja, hogyan és miért kezdett tetszeni, de tetszett.” És ez után azt látjuk, hogy hová vezet, ha nem nyugodt szemmel, nem nyugodt lélekkel nézünk. Zéta utólag vallja be: „Az a leány a halál szellemét ábrázolta nekem. Mi emberi csontváz alakjában, kaszával és homokórával festjük a halált. A hun földön fekete szemű és piros szájú leány. Akinek megjelenik, meg kell halnia.”

Ezután már az író elmélkedik: „Nem tudom, vizsgálják-e valamikor a tudósok az emberi szemnek a mélységeit. Mi van azokban a mélységekben, hogy láthatatlan sugarak szállnak belőle elő? És miért más minden sugár? Miért hideg ebben a percben? Miért meleg

¹⁸Kovács Gábor foglalkozott a kisregény kapcsán a nézés és látás, a megismerés, a megismerhetőség kérdésével. Lásd Kovács Gábor: *A szó kényszerhelyzetben*. Budapest, Gondolat, 2011, 51–72: *A világtalan világa*.

¹⁹*A kis herceg*, Antoine de Saint-Exupéry legismertebb regénye, melyből „A jól csak a szívével lát az ember. Ami igazán lényeges, az a szemnek láthatatlan” mondat sokakban él, csak 1943-ban jelent meg.

a másik percben? Jégnek a sugara és tűznek a sugara. Néha simít, mint a bársony, néha szúr, mint a tövis, néha üt, mint a mennykő.” Dédapám szerint csak szemmel tehát nem lehet objektív módon látni, és a szem nemcsak a látás, hanem a láttatás eszköze is.

Felmerül a kérdés: nem lehet, hogy a cím *a láthatatlan Isten* (vö. Szent Pál kifejezését: Kol, 1,15) mintájára született, és a regény a Jézus-követő Gárdonyi Géza biztatása az emberi tökéletesedésre? Nem lehet, hogy a láthatatlan Ember a bennünk lakó Jézus, aki ha kell, láthatatlan kézként²⁰ vezet? Nem lehet, hogy a történet annak kifejtése, amit a *Földre néző szem, Égre néző lélek* „Lélek” fejezetében így fogalmaz:

²⁰Utalás az
lda regényére.

Jézus ma is ott áll a hegyen. Jézus a tökéletesség.

Mindenki megismerheti: mily fokán áll a tökéletességnek, akár maga, akár más. Minél jobban megérti Jézust, annál tökéletesebb.

Kezdetben mindenki vak iránta.

Egyszer csak világosodik a szemének.

Egyszer csak bámul.

Egyszer csak indul utána.

Mind a hegy körül vagyunk. Valamennyiünknek fel kell jutnunk valamikor a hegyre.

²¹A láthatatlan ember
első szikrája.

In Gárdonyi József: i. m.

A szöveggörnyezetből

úgy tűnik, hogy ez a

naplóból való idézet.

Én a naplót nem láttam.

Az életrajz ezen

fejezetében nagy betűvel,

későbbi helyeken viszont

mindig kis betűvel

szerepel az ember.

Azért is merem feltételezni, hogy ez a gondolat lehet a regény története mögötti történet, mert Dédapám naplójában a címben az embert nagy E-vel írta.²¹ Az utolsó címváltozat tehát az *Emberre* mutat. A nagy E-vel írt *Emberre*. A Munkácsy által megfestett „Ecce Homo!”-ra, akit maga is megörökített és a szobájában őrzött. Arra az *EMBERRE*, akinek agyagedényén tompítatlanul ragyogott át az Isten-sugár, aki maga az *ISTEN-SUGÁR*... És ez már olyan téma, aminek alapján kezd derengeni, hogy miért is lehet ez legkedvesebb regénye.

Az Előszó, ami utószónak is olvasható

Az előszó és az utószó ugyanarról az írásról, de általában más megközelítésben írt szöveg. Az előszó figyelemfelkeltő, az utószó összegző, magyarázó jellegű.

A bevezető fejezet címe: *Előszó, ami utószónak is olvasható* (későbbiekben csak *Előszó*), azt sugallja, hogy e néhány sor mindkét kritériumnak egyszerre tesz eleget. (Nem tudom, van-e más példa is az irodalomban, hogy a szerző saját gondolataira azt mondja, lehet előszó is, lehet utószó is.)

A három „nagy” regény közül csak *A láthatatlan ember* indul előszóval. Ennek oka lehet, hogy a másik kettő jobban kötődik az adott történelmi helyzethez, és ott nincs szükség magyarázatra. *A láthatatlan ember* története folyamatos történet.²² Örök, meg nem szűnő tökéletesedés, hegymászás. Így minden előszó utószó, és minden utószó előszó.

²²A folyamatosságra
utal a regény
záró mondata is
„És elindultunk.”

Az *Előszó* szerint ez a regény a szeretetről szól. (Ez is nyomós ok arra, hogy ez volt a legkedvesebb regény!) *A láthatatlan Ember(!)* tör-

ténete azért sem ér/érhet véget, mert: „a szeretet nem szűnik meg soha”. (1Kor 13,8). Nemcsak a hegymászás örök, hanem a Hegyen álló LÁTHATATLAN EMBER is.

Az *Előszó*, ha a második korintusi levélre gondolunk, magyarázza a regény címét: „Csak ne a láthatóra, hanem a láthatatlanra fordítsuk figyelmünket. Mert a látható mulandó, a láthatatlan azonban örök” (2Kor 4,1–18). Ez a gondolatársítás is rávezet, hogy az *Előszó* miért utószó is, és hogy *A láthatatlan ember* története a „láthatatlan” okán az örök Ember története, Isten-sugár történet, ami nem érhet véget.

Zéta megismeréssel kapcsolatos fejtegetése — ki ismeri Zétát?; Dehogy ismertek!; Az embernek csak az arca ismerhető — az első korintusi levél alapján szintén értelmezhető cím-magyarázatként. Szent Pál szerint ugyanis az ember azért láthatatlan, mert az Isten-sugár megismerése nem a szemhez, hanem a lélekhez köthető: „Ki ismeri az ember benső dolgait, ha nem a benne lakó emberi lélek?” (1Kor 2,11).

²³„Mindezt megírtam ebben a könyvben, mintha gyónnék.”

²⁴A Jézus-követő emberarc; A Jézus-követő művészarc. In Keller Péter: *Az élő Gárdonyi-arc*. Szent István Társulat, Budapest, 2015. Az igazoló párhuzamok ezen fejezetekre építhetők.

A könyv műfaja az író szándéka szerint *gyónás*,²³ de mondhatnánk úgy is: *bölcsességről, illetve a boldogságról az életvezetésről — szóló lelki tikör*. A bölcsesség és balgaság vonalán haladva még egy szemponttal rátalálhatunk, ami szintén igazolhatja, hogy ez volt Dédapám legkedvesebb regénye. Ez a műve ugyanis ars poeticája is. Szent Pállal való — a *Titkosnapló* által igazolható²⁴ — emberi és művészi azonosulás így olvasható az első korinthusi levélben: „Tanításom és igehirdetésem ezért nem a bölcsesség elragadó szavaiból állt, hanem a Lélek és az erő bizonyágából” (1Kor 2,4).

LÁNG ESZTER

vigyázott rád

*játszótársa voltál
engedted kézen fogva vezessen
bekötötte a szemed kék selyemkendővel
hogy sosem látott világokba vigyen magával
a veszélyes utat nem láthattad
meg ne rettenj a meredélyek szélétől
a szakadékok füstös kipárolgásától
a zombékok körüli mocsártól
a fojtó levegőjű nagyvárosoktól
késektől borotváktól
papírlapok életől
leölt madarak véréből
kancsalító barbár szemektől*